

Mateusz Błaszczyk

Uniwersytet Wrocławski

Ewa Banaszak

Uniwersytet Wrocławski

SPOŁECZNE ROZUMIENIA KULTURY

W artykule podjęto próbę systematyzacji sposobów konceptualizacji pojęcia kultury przez jej rzeczywistych i potencjalnych konsumentów. Rozumienie kultury traktujemy jako poznawczy element postawy, który jest powiązany z praktykami uczestnictwa w kulturze. Badania jakościowe, prowadzone w ramach ewaluacji Europejskiej Stolicy Kultury Wrocław 2016, pozwoliły zidentyfikować cztery odmienne sposoby rozumienia kultury, które określają nadawany jej sens, znaczenie oraz sposoby uczestnictwa. W konkluzjach omawiamy zasadnicze czynniki różnicujące podejście do kultury. Wskazujemy także, że skuteczna polityka zorientowana na zwiększanie uczestnictwa w kulturze nie może ograniczać się do tworzenia oferty, ale powinna uwzględniać także kształtowanie i upowszechnianie inkluzywnych sposobów rozumienia kultury.

Słowa kluczowe: uczestnictwo w kulturze; rozumienie kultury; polityka kulturalna; Europejska Stolica Kultury

Mateusz Błaszczyk, University of Wrocław

Ewa Banaszak, University of Wrocław

The Social Understandings of Culture

This article aims at systematizing the conceptualizations of the notion of culture by its actual and potential consumers. We treat the understanding of culture as attitude's cognitive element associated with the practices of cultural participation. The qualitative research undertaken as a part of the European Capital of Culture Wrocław 2016 evaluation has identified four different ways of understanding culture, which refer to its meaning and significance as well as to the manner of cultural participation. We discuss the main factors that differentiate the approach to culture. We conclude by pointing out that an effective policy of increasing cultural participation cannot be limited to creating a cultural offer, but should also shape and promote the inclusive ways of understanding culture.

Key words: cultural policy; perception of culture; cultural participation; European Capital of Culture

Mateusz Błaszczyk, Instytut Socjologii UW, e-mail: mateusz.blaszczyk@uwr.edu.pl; ORCID 0000-0002-5778-2723; Ewa Banaszak, Instytut Socjologii UW, e-mail: ewa.banaszak@uwr.edu.pl; ORCID 0000-0002-9733-0166.

Źródło finansowania: W pracy wykorzystano wyniki uzyskane w projekcie badawczym „Ewaluacja Europejskiej Stolicy Kultury Wrocław 2016” sfinansowanym ze środków budżetowych Urzędu Miejskiego Wrocławia w ramach współpracy naukowej realizowanej przez Gminę Wrocław, Uniwersytet Wrocławski i Biuro Festiwalowe IMPART Wrocław 2016.

Wprowadzenie

Jednym z zasadniczych celów Europejskiej Stolicy Kultury (ESK) we Wrocławiu w 2016 roku było zwiększenie uczestnictwa w kulturze. Aplikacja przygotowana podczas ubiegania się o ten tytuł (Chmielewski, Zarzycki 2010) zawierała diagnozę wskazującą na wykluczanie z kultury na skutek nierówności społecznych w podziale tworzonego bogactwa, niskiego udziału wydatków na kulturę w budżetach domowych oraz niskich nakładów na kulturę w PKB. Przełamanie barier w dostępie do kultury miały stanowić ważny impuls do rozwoju i integracji społeczności lokalnej. W takiej perspektywie teza o potrzebie zwiększenia dostępności kultury, szczególnie udostępnienia jej wykluczonym, staje się kwestią polityczną. W przyjętym podejściu zwiększenie podaży i promocja kultury przez ESK miały przyczynić się do pobudzenia aktywności kulturalnej mieszkańców i przełamania wskazywanych nierówności. To twierdzenie dobrze ilustruje wypowiedź prasowa przewodniczącego Rady Kuratorów ESK Wrocław 2016: „Chciałbym, aby wrocławscy tramwajarze chodzili do teatru” (Oczak, Fret 2014). Odzwierciedla ona założenie o klasowym charakterze uczestnictwa w kulturze, które znajduje potwierdzenie w wielu badaniach wskazujących na istotne i trwałe cenzusy w dostępności do wartości kulturowych (Falk, Katz-Gerro 2016).

W dyskusjach, w interesującym nas obszarze, dominuje ujęcie, w którym uczestnictwo w kulturze jest traktowane jako immanentny element stylu życia. Style życia pełnią funkcję społecznej dystynkcji, zapewniając hegemonię uprzywilejowanych klas społecznych i stabilizują strukturę społeczną (Bourdieu 2005). W postmodernistycznym społeczeństwie można je jednak traktować również jako strategię budowania kapitału kulturowego, służącego określaniu i manifestowaniu tożsamości społecznych (Zukin 1998). Tego rodzaju optyka wpisuje się w analizę klas nazywaną kulturową, w której w opisach struktury społecznej charakterystyki ekonomiczne, wraz ze stosunkiem do środków produkcji, zastępowane są kulturowymi (Savage 2016), a czynniki społeczno-kulturowe pełnią dla konsumpcji kultury¹ ważniejszą rolę niż cechy statusowe i demograficzne (Coulangeon 2015).

Badania, zrealizowane w ramach ewaluacji ESK Wrocław 2016², pokazały, że zmiana praktyk związanych z uczestnictwem w kulturze nie jest jedynie prostą funkcją podaży. Wywiady grupowe, prowadzone z rzeczywistymi

¹ Używane w pracy pojęcie konsumpcji kultury odnosi się do użytkowania dóbr i usług, które przede wszystkim wiążą się z ich funkcjami estetycznymi, związanymi ze sferą sztuki, kultury i czasu wolnego (Rössel i in. 2017).

² Materiał empiryczny analizowany w tym opracowaniu pochodzi z badań społecznych zrealizowanych w ramach ewaluacji projektu ESK Wrocław 2016. Wykorzystane w opracowaniu wyniki zaprezentowane zostały w raporcie „Archipelagi kultury...” (Błaszczuk i in. 2017).

i potencjalnymi odbiorcami kultury, unaocznily, że w dyskusjach posługują się oni terminem „kultura”, lecz nadają mu bardzo różne, niekiedy nawet zupełnie odmienne, sensy i znaczenia. Niniejszy artykuł podejmuje próbę systematyzacji sposobów rozumienia kultury, które zostały zrekonstruowane na bazie materiału empirycznego zebranego podczas wspomnianych badań. Rozumienia kultury odzwierciedlają głęboko zinterioryzowane postawy wobec niej. Jednocześnie mediują tak poziom, jak i formy konsumpcji wartości symbolicznych.

Uczestnictwo w kulturze

We współczesnych społeczeństwach zachodnich zagadnienia związane z kulturą i dostępem do niej stały się centralnymi punktami polityki (Vestheim 2018; Andrews i in. 2017). Wynika to w szczególności z docenienia jej roli jako czynnika kształtującego struktury społeczeństw (Inglehart 1990). Uczestnictwo w kulturze ma niebagatelny wpływ między innymi na jakość życia, niwelowanie nierówności społecznych oraz wzrost gospodarczy (Sanetra-Szeliga 2017a, 2017b).

Znaczenie uczestnictwa w kulturze rozpatrywać można w trzech aspektach. Pierwszy z nich dotyczy kwestii *stricte* ekonomicznych. Kultura – a dokładniej wytwarzanie dóbr kulturowych – staje się istotną (a często nawet podstawową) domeną akumulacji kapitału w gospodarce postindustrialnej (Sum i Jessop 2013). Wiąże się to z procesami utowarowienia i komercjalizacji wartości symbolicznych. Uczestnictwo w kulturze to często akt konsumpcji tych wartości, a w konsekwencji pobudzenie koniunktury w sektorach kreatywnych. Ekonomiczne znaczenie kultury wynika również z traktowania jej jako endogenego zasobu rozwoju, charakterystycznego dla tak zwanego kapitalizmu kognitywno-kulturowego (Sacco, Segre 2009; Scott 2014). Wysokiej jakości kapitał ludzki jest uważany w gospodarkach postindustrialnych za jeden z podstawowych czynników produkcji (Pelinescu 2015; Teixeira i Queirós 2016). Uczestnictwo w kulturze służy zaś budowaniu i podnoszeniu jego wartości przez poszerzenie kompetencji jednostek, przede wszystkim ich kreatywności i innowacyjności. Zwiększanie uczestnictwa w kulturze oznacza tym samym budowanie koniunktury ekonomicznej, a w konsekwencji stymulowanie wzrostu gospodarczego (Bucci, Segre 2011; Hausner, Karwińska, Purchla 2013). Takie podejście jest obecne przede wszystkim w polityce lokalnej (Bianchini 1993), ale można je także odnaleźć w koncepcjach miasta jako maszyny rozrywki (Clark 2004), miasta kreatywnego (Florida 2005; Landry 2012), tudzież miejskiego odrodzenia (Storper, Manville 2006; Majer 2014).

W drugim ujęciu uczestnictwo w kulturze jest istotnym elementem określającym jakość życia jednostek (Galloway 2007; Kim, Kim 2009). Kapitał

kulturowy, budowany poprzez konsumpcję kultury, ma zasadnicze znaczenie dla określania dobrostanu jednostek w społeczeństwie zorientowanym na wartości postmaterialne. Sposoby konsumowania wartości symbolicznych pośredniczą w procesach konstruowania dystynkcji społecznych (Omar 2008) oraz tożsamości jednostek (Halloran, Kashima 2006; Błaszczuk 2017; Kajdanek 2018), a także wspólnot lokalnych (Pluta 2018). Liczne badania dowodzą, że kapitał kulturowy i konsumpcja kultury są ważnymi korelatami aktywności społeczno-obywatelskiej (Pakulski 1997), relacji społecznych (Upright 2004), karier edukacyjnych (DiMaggio 1982), awansu społecznego (Aschaffenburg, Maas 1997), a nawet stanu zdrowia (Bygren i in. 2009).

Trzeci aspekt ma związek z uznawaniem kultury i dostępu do niej jako fundamentu ładu społecznego. Kultura stanowi istotną płaszczyznę aktywności społecznej, a jej konsumpcja jest traktowana jako forma włączania w życie społeczne i publiczne (Stevenson, Balling, Kann-Rasmussen 2017; Long i in. 2002; Kawashima 2006). Jest ona postrzegana jako nośnik idei demokratycznych (van Eijck, Knulst 2005), a wartości moralne są upowszechniane poprzez uczestnictwo w kulturze (Wainryb 2006). Badania zrealizowane w ramach europejskiego projektu „Indicator Framework on Culture and Democracy” (Anheier i in. 2017) wskazują, że konsumowanie kultury silnie koreluje z tolerancją i otwartością na innych, zaufaniem, tudzież poczuciem sprawiedliwości. Poprzez uczestnictwo w kulturze produkowany jest nie tylko kapitał kulturowy, ale także kapitał społeczny, będący spoiwem inkluzywnego, otwartego społeczeństwa. W takiej perspektywie uczestnictwo w kulturze staje się jednym z podstawowych praw człowieka (Cultural Access and Participation 2019).

Jak wskazują David Stevenson, Gitte Balling i Nanna Kann-Rasmussen (2017), polityka zorientowana na promowanie uczestnictwa w kulturze jest kanalizowana przez podejścia wyrażające się w trzech zasadniczych dyskursach: 1) oświecenia, 2) redystrybucji i demokratyzacji kultury oraz 3) włączenia społecznego i społecznej spójności. W pierwszym z nich, oświeceniowym, traktuje się uczestnictwo w kulturze jako czynnik „humanizujący”, służący rozwojowi jednostek i kształtowaniu obywateli (Belfiore 2016). Polityka kulturalna jest więc narzędziem formowania określonych (uznanych za pożądane) postaw, a w szerszym ujęciu sterowania zmianą społeczną. W drugim dyskursie redystrybucja i demokratyzacja dotyczą przełamywania barier w dostępie do kultury. Wartości kulturowe, jako ważne dobro wspólne, powinny być udostępniane w sposób przełamujący hegemonię określonych grup i kategorii społecznych. W polityce kulturalnej przejawia się to przede wszystkim w działaniach mających na celu równomierną dystrybucję kapitału kulturowego w społeczeństwie. W końcu trzecie podejście akcentuje rolę kultury w budowie wspólnoty. W coraz bardziej zróżnicowanych i wielokulturowych zbiorowościach polityka wspierania uczestnictwa w kulturze jest orientowana na promowanie wspólnoty.

Ma ona służyć przełamywaniu podziałów społecznych, kulturowych i politycznych. Włączenie w kulturę, jako forma włączenia w taką wspólnotę, jest więc instrumentem zapewniania spójności społecznej.

Nie wchodząc w dyskusję z zasadnością wyróżnionych podejść oraz skutecznością związanych z nimi polityk kulturalnych, warto zwrócić uwagę na fakt, że zrekonstruowane przez przywołanych autorów dyskursy pokazują silne zideologizowanie roli kultury. Konceptualizacja pojęcia kultury, a zatem i problematyzacja polityki kulturalnej, wynikają z postrzegania jej funkcji.

Podejmowane w artykule zagadnienia nie są zogniskowane na kwestii uczestnictwa w kulturze. Wyśmienitymi przykładami wykorzystania potencjału tego pojęcia, po uzupełnieniu go treścią bardziej adekwatną do współczesnych sytuacji, są ostatnie badania nad praktykami kulturalnymi Polaków (zob. Szlendak 2010; Drozdowski i in. 2014; Bachórz i in. 2014; Bachórz, Stachura 2015). Postawione przez nas zadanie wiąże się o wiele mocniej z określeniem sposobu funkcjonowania zjawiska w świadomości osób uczestniczących w zaprojektowanym przez nas badaniu, które w sporym stopniu pokrywa się z tym, co Antonina Kłoskowska (1972) określa jako kulturę symboliczną. Innymi słowy to sprawa optyki, nasza propozycja na pierwszym planie umieszcza próbę zbadania społecznego (lub jak to się określa niekiedy – potocznego) rozumienia pojęcia kultury. Wedle Kłoskowskiej kultura symboliczna jest uznawana w praktycznej działalności i w potocznym języku za kulturę po prostu. Jakie jednak znaczenia są umieszczane pod tym słowem przez tych, którzy się nim posługują? Z jakimi desygnatami zostaje ono powiązane?

Kłoskowska studiowała potoczne rozumienie kultury w prowadzonych w latach sześćdziesiątych XX wieku badaniach ilościowych (Kłoskowska 1972). Analiza odpowiedzi na zadane wprost pytanie „*Co to znaczy kultura, na czym kultura według Pana(i) polega?*” pozwoliła jej wskazać kilka zasadniczych konotacji tego pojęcia. Kultura rozumiana była: 1) w kategoriach kompetencji intelektualnych (wykształcenia, instytucji oświatowych, poziomu umysłowego), 2) jako autonomiczna sfera wyrażająca się w moralności, obyczajach i „dobrym wychowaniu”, 3) jako instytucje kultury popularnej (kino, radio, telewizja) oraz 4) wyższej (teatr, muzyka, sztuka). Wśród innych sposobów rozumienia kultury wyróżniono 5) odwołania do miejskości, zamożności i „elementów instrumentalnych” oraz 6) zabawy, rozrywki i właściwych im instytucji. Zauważyć jednak należy, iż prowadzone przed półwieczem badania były robione w całkowicie odmiennych uwarunkowaniach społeczno-kulturowych i gospodarczych. Choćby z tego powodu warto zastanowić się, czym, w potocznym rozumieniu, jest kultura współcześnie. Osobnym zagadnieniem jest żywa i ciągle aktualna dyskusja nad rozumieniem kultury przez badaczy zajmujących się tą materią. Jako że kwestia definiowania kultury w naukach humanistycznych i społecznych wykracza poza zakres tego artykułu, czytelnik

znajdzie te kwestie we wnikliwym opracowaniu Kłoskowskiej (2007), które jest poświęcone rozumieniu kultury na gruncie antropologii, filozofii i socjologii.

Rozumienia kultury jako formy ukonkretniania się postaw

W podejściu prezentowanym w artykule rozumienie kultury przez jednostkę odzwierciedla jej postawy. Organizują one postrzeganie, klasyfikowanie i myślenie o określonych elementach rzeczywistości, uczestniczą we wskazywaniu tego, co jest godne zainteresowania i w co warto inwestować własną energię oraz dają możliwości wyznaczonych sposobów poruszania się w przestrzeni wartości symbolicznych (Marody 1976). W przyjętej perspektywie teoretycznej praktyki kulturalne ujawniają behawioralny komponent postawy. Z kolei analizowane w tym opracowaniu rozumienie kultury są elementem określającym komponent poznawczy.

W analizach materiału empirycznego rozumienie kultury zostało oznaczone jako sposób jej definiowania i traktowania przez jednostki. Sens empiryczny i teoretyczny wyróżnionych sposobów rozumienia kultury był określony przez inferencje odpowiedzi na trzy (zadawane nie wprost) pytania:

1) jakie działania ludzi oraz jakie ich wytwory są uznawane przez respondentów za kulturę,

2) w jakich okolicznościach i kontekstach zetknięcie się z tymi działaniami i ich rezultatami jest postrzegane jako „kontakt z kulturą” oraz

3) jakie znaczenia są nadawane tak definiowanemu uczestnictwu w kulturze?

Tak zrekonstruowany sposób rozumienia kultury jest specyficzną formą ukonkretniania się postaw. Określa on w szczególności:

- definiowanie i lokowanie siebie względem oferty kulturalnej
- motywy i sposoby (formy) uczestnictwa w kulturze oraz
- ustosunkowanie się wobec polityki kulturalnej.

Rozumienie pojęcia kultury przez dany podmiot jest czynnikiem, przez który należy filtrować i interpretować jego praktyki związane z konsumpcją kultury.

Metodologia badań

Przedstawione poniżej analizy są elementem badań jakościowych (realizowanych w ramach ewaluacji Europejskiej Stolicy Kultury Wrocław 2016), które skupiały się na dwóch zasadniczych problemach: 1) uczestnictwie w zorganizowanych i dostępnych publicznie formach kultury oraz 2) opiniach respondentów na temat ESK. Podczas wywiadów poruszano wątki dotyczące:

- rozpoznawania i komunikowania oferty kulturalnej miasta,
- motywów i sposobów spędzania czasu wolnego, w tym konsumpcji kultury,
- wyobrażeń i oczekiwań związanych z ESK,
- partycypacji w wydarzeniach organizowanych pod egidą ESK oraz
- ocen tego przedsięwzięcia.

Punkt wyjścia stanowiło założenie o miastotwórczej roli kultury, czego następstwem jest postrzeganie wydarzeń kulturalnych jako pobudzających zaangażowanie i aktywizujących mieszkańców. Przekłada się to na ożywienie wywołane na dwóch płaszczyznach: indywidualnej (rozmaite aktywności w przestrzeni miejskiej zapewniające jej vitalność) i zbiorowej (rozwój sektorów kultury, konsumpcji i turystyki, traktowanych jako bazowe elementy ekonomii miasta). Ramy konceptualizacyjne badań wyznaczały trzy zasadnicze kategorie. Pierwszą z nich było *uczestnictwo w kulturze* rozumiane jako kolekcjonowanie doświadczeń realizowane przez określone formy spędzania czasu wolnego udostępniane w sferze publicznej. Uczestnictwo w kulturze służy gromadzeniu przez jednostki kapitałów kulturowych, które z kolei są wykorzystywane przez nie do budowania koncepcji siebie i określania tożsamości społecznych oraz konwertowane na kapitały społeczne, ekonomiczne i symboliczne. Drugą kategorią było *miasto* traktowane jako system instytucji, które pośredniczą w gromadzeniu kapitałów kulturowych. Innymi słowy, system ten organizuje i udostępnia określone formy uczestnictwa w kulturze. Miasto w tym ujęciu mediuje między produkcją wartości kulturowych a ich konsumpcją, tworzy sceny (Silver, Clark 2015), wokół których formułują się miejskie publiczności (rozumiane w takim sensie, jaki temu terminowi nadał Florian Znaniecki [Znaniecki, Ziółkowski 1984]). Organizacja systemu miejskiego jest więc przedmiotem lokalnej polityki kulturalnej. Jednocześnie nasilenie praktyk kulturalnych prowadzi do rozwoju (jakościowego i ilościowego) tego systemu, a przez to do ożywienia przestrzeni miejskich (wejścia w nie aktorów realizujących rozmaite formy uczestnictwa w kulturze) i pobudzenia sektorów gospodarki związanych z zaspokajaniem potrzeb ponowoczesnej, uszlachetnionej przez kulturę konsumpcji. Trzecia kategoria to *kultura miejska* pojmowana jako elementy życia kulturalnego (organizowanego i udostępnianego w ramach systemu miejskiego) służące pobudzeniu koniunktury społeczno-gospodarczej w mieście. Zasadniczym kryterium jej wyróżnienia jest otwarty (publiczny) i społeczny charakter. Poza kulturą miejską pozostają zatem praktyki kulturalne realizowane samotnie, w przestrzeniach prywatnych i społecznie zamkniętych.

Kwestia rozumienia kultury nie była tematem bezpośrednio podejmowanym w badaniach. Zagadnienie to nie było też eksplorowane podczas przeprowadzania wywiadów. Pojawia się jako swego rodzaju „efekt uboczny”, ujawnia się na marginesie podstawowych zagadnień badawczych. Problem ten wydał się jednak na tyle istotny, że został poddany rekonceptualizacji i analizie

przedstawionej w tym opracowaniu. Sposoby definiowania i traktowania kultury zostały zrekonstruowane na bazie analizy kontekstów i powiązań w spontanicznych wypowiedziach respondentów, którzy zabierali głos na tematy poruszane w dyskusjach grupowych.

W fazie wytwarzania danych empirycznych zastosowano technikę zogniskowanych wywiadów grupowych, które przeprowadzono w czterech falach. Pierwsza fala pomiarów (3 wywiady) miała miejsce na przełomie marca i kwietnia 2016 roku. Kolejne fale zrealizowano w czerwcu 2016 roku (2 wywiady), październiku 2016 roku (2 wywiady) oraz w styczniu roku 2017 (3 wywiady) już po oficjalnym zakończeniu obchodów ESK. Ogółem przeprowadzono wywiady w 10 grupach, w każdej brało udział sześciu respondentów. Rozłożenie ich realizacji w czasie było podyktowane założeniem o „śledzeniu” ESK, o podążaniu równoległe z nią i uchwyceniu fluktuacji opinii wraz z postępem projektu. Przebieg ESK, jak się okazało, nie miał wpływu na postawy wobec kultury jako takiej. Diachroniczne podejście pozwoliło zaś na sterowanie procesem badawczym, w tym modyfikacje scenariusza wywiadu i aktywne reagowanie na hipotezy pojawiające się w wyniku analizy i interpretacji materiału empirycznego po każdej fali badań.

Respondentami byli mieszkańcy Wrocławia. Scenariusz rekrutacyjny określał, iż w skład każdej grupy wchodziły trzy kobiety i trzech mężczyzn, i jednocześnie po dwie osoby z kategorii wiekowych 18–35 lat, 36–50 i 51–65. Zaznaczono też, że w grupie nie powinno znaleźć się więcej niż 4 osoby z wykształceniem wyższym, a sytuacja rodzinna nie powinna być taka sama u więcej niż trzech osób. Natomiast grupy, rekrutowane do wywiadów, były homogeniczne pod względem deklarowanej aktywności kulturalnej. W pierwszej i drugiej fali wskaźnikiem aktywności był poziom uczestnictwa w kulturze miejskiej, a grupy składały się odpowiednio z osób pasywnych (w ciągu półroczia poprzedzającego pomiar nie korzystały ani razu z oferty wrocławskich instytucji kultury) oraz aktywnych konsumentów kultury (brały udział w 2 – 4 wydarzeniach kulturalnych). W falach trzeciej i czwartej kryterium rekrutacji było uczestnictwo w wydarzeniach organizowanych w ramach ESK. Do grup „nieaktywnych” rekrutowano osoby, które deklarowały brak uczestnictwa w wydarzeniach z kalendarza ESK. W grupach obejmujących aktywnych uczestników kultury znalazły się osoby deklarujące wzięcie udziału w dużych wydarzeniach muzycznych, imprezach literackich, filmowych i teatralnych, wystawach oraz festynach odbywających się w przestrzeniach publicznych i mające wiedzę o wydarzeniu jako zorganizowanym pod egidą ESK.

Ponadto w pierwszej i ostatniej fali przeprowadzono wywiad z osobami, których aktywność kulturalna wykracza poza konwencjonalne, bierne formy obcowania z wartościami kulturalnymi. Rekrutowano ich spośród uczestników

takich niszowych i kameralnych imprez ESK, jak spotkania autorskie, dyskusje, seminaria, warsztaty itp. Scenariusze obejmowały listę konkretnych wydarzeń odbywających się w ramach ESK w niedużym dystansie czasowym poprzedzającym dyskusję grupową, a jej uczestnicy musieli zadeklarować uczestnictwo w co najmniej dwóch wydarzeniach z kilkunastu.

Wytworzony podczas dyskusji grupowych materiał empiryczny został transkrybowany oraz był przetwarzany i analizowany z wykorzystaniem rozmaitych metod i narzędzi, w tym modułów do kodowania i analizy internetowej platformy FOCUSSON.com. Zaprezentowane w niniejszym opracowaniu fragmenty wywiadów służą ilustracji omawianych kwestii – pokazaniu, jak identyfikowane sposoby rozumienia kultury przejawiają się w wypowiedziach respondentów. Nie pełnią zatem funkcji dowodowej, potwierdzającej prawdziwość prezentowanych tez.

Modele rozumienia pojęcia „kultura”

Analiza wypowiedzi respondentów, szczególnie posługiwanie się przez nich kategorią „kultura”, pozwoliła określić cztery zasadnicze sposoby jej rozumienia. Definicje te nie były artykułowane wprost. Zostały zrekonstruowane na podstawie interferencji z innymi pojęciami używanymi przez uczestników wywiadów. Znaczenia i sensory kultury wynikały między innymi z opisu jej funkcji, postrzegania jej znaczenia, cenionych sposobów konsumpcji, oceny dostępności itp. Scharakteryzowane poniżej sposoby rozumienia stanowią względnie koherentne podejścia. Stopień ich obserwowanej spójności zdaje się być wynikiem stykania się postaw z warunkami podobnymi do tych, które je ukształtowały. Pole produkcji kulturowej – używając terminologii Pierre’a Bourdieu (2001) – nie jest ani jednorodne, ani niehierarchiczne. Jednym z istotnych wymiarów hierarchii w nim jest autorytet symboliczny gatunków i działań twórczych (co respondenci zdawali się dobrze odczytywać w postaci intuicyjnego dopasowania między instytucjami, udostępnianymi przez nie wartościami a swoimi preferencjami i celami; innymi słowy potrafili odróżnić to, o czym mówili „to dla nas”, od tego, o czym wyrażali się „to nie dla mnie”). Postawy związane z określonym rozumieniem kultury zostały ujęte w postaci modelu, zatem ich konkretne przedstawienia i wykonania różnią się tak ze względu na indywidualne interioryzacje, jednostkowe modulacje procesów socjalizacji, jak i czynniki sytuacyjne. Nie można przy tym założyć, że przedstawiona typologia rozumień kultury jest wyczerpująca. Pozwala jednak na wskazanie zasadniczych odmienności, między innymi odnoszących się do uczestniczenia w kulturze i czynników je określających.

Kultura jako sacrum

Pierwsze zidentyfikowane w badaniach podejście do kultury to traktowanie jej jako sacrum. W takim ujęciu utożsamiana jest ona z „kulturą wysoką”, sztuką, wartościami artystycznymi i estetycznymi.

Myślę, że całe mnóstwo przedstawień różnego typu też jest. Ja jednak zawsze sięgam po coś z najwyższej półki, chociażby ostatnio balet moskiewski i też chciałabym to pokazać mojej rodzinie (Mirka, wywiad z 29.03.2016).

Wartości te mają istotny naddatek i nie sprowadzają się do ocen typu „podooba się”/„nie podooba się”, ale niosą z sobą głębsze znaczenia.

Takie formy proste, wydawałoby się, w Muzeum Współczesnym na pl. Strzegomskim, no i dość ciekawa ta wystawa była [Zbigniewa Gepperta] [...] żeby sobie usiąść i przed jakimś tam sobie obrazem posiedzieć, podumać, czy ja się wznoszę, czy ten obraz się wznosi. No to jest kubizm prawda? Kub-Art w zasadzie, to pomiędzy kubizmem a konstruktywizmem ta sytuacja jest. No więc można sobie wyobrazić, że te wszystkie, powiedzmy, twory z tych sześcianów, które są tam namalowane, że one się wznoszą ponad nami albo my ponad nimi. No to właśnie trzeba by było sobie siąść spokojnie i jakoś tak pomyśleć nad tym i dopiero zobaczyć, co się dzieje, wyobrazić sobie (Zygmunt, wywiad z 26.01.2017).

Przeżycia estetyczne mają dotyczyć aspektów stanowiących o sensie humanizmu – sprzyjać „uszlachetnianiu”, rozwojowi osobistemu, doświadczaniu swego rodzaju transcendencji. Wartości kulturowe są postrzegane więc jako naprawdę ważne i cenne, niemniej trudno dostępne, a nawet niezrozumiałe. Doświadczenie ich w pełni wymaga szczególnych kompetencji, które na ogół są obce respondentom postrzegającym kulturę w kategoriach *sacrum*. Zrazem doświadczanie tych wartości jest uznawane za społeczną powinność, zobowiązanie, a nawet przymus. Niekoniecznie trzeba się z tego obowiązku wywiązywać, choć do braku uczestnictwa w kulturze respondenci odnoszą się jak do czegoś deprymującego i wymagającego usprawiedliwienia. Powinnościowy charakter uczestnictwa w kulturze powoduje, że kontakt z wartościami niesionymi przez kulturę nie musi się łączyć z doznawaniem przyjemności i osiąganiem satysfakcji (także ze względu na wspomniany wcześniej brak kompetencji do tego, by w pełni doświadczyć wartości przypisywanych dziełom kultury).

Konsekwencją takiego podejścia jest swoiście nabożny stosunek do kultury. Lokowana jest ona w uniwersum „odświętności” i oddzielana od spraw związanych ze zwykłym, codziennym tokiem życia. Także uczestnictwo w kulturze jest traktowane jako szczególny, odświętny rytuał, przybierający cechy misterium. Podczas tego misterium następuje wyłączenie ze sfery „codzienności”, obejmującej między innymi kwestie pracy, prowadzenia gospodarstwa domowego, rodziny itp. Przejście ze świata *profanum* do świata *sacrum*, będące tu

immanentnym elementem uczestnictwa w kulturze, dokonuje się w wyspecjalizowanych instytucjach, jak opera, muzeum, galeria sztuki, tudzież teatr (które są powołane do zarządzania wartościami kulturowymi i ich udostępniania). Aby więc obcować z kulturą, należy udać się do takiej „świątyni”, co dodatkowo rytualizuje akty uczestnictwa w kulturze.

Kultura jako nagroda

Drugie podejście charakteryzuje rozumienie kultury jako nagrody. Podobnie jak w poprzednim przypadku fundamentem jest rozdzielenie egzystencji na dwie sfery. W tym jednak wypadku bardziej adekwatne będzie ich określenie jako sfery obowiązków oraz sfery czasu wolnego. Kultura zawiera się w tej drugiej:

[...] po całym tygodniu pracy to człowiek w soboty, jak wyjdzie, to tak naprawdę usiąść, napić się piwa, czasami oglądając dobry film, czasami, bo tak się mówi raz na dwa lata, ale się zdarza pójść oglądając dobry film, wrócić do domu położyć się i odpocząć w domu, z rodziną, ale żeby iść konkretnie (Sebastian, wywiad z 20.10.2016).

Znaczy być może bym zauważył i by zaciekawilo [jakieś wydarzenie kulturalne – autorzy], *gdybym nie był skoncentrowany na innych rzeczach życiowych. To jest ten raczej problem brak czasu tak zwanego wolnego na coś przyjemniejszego, być może z wysokiej półki, jeżeli chodzi o kulturę* (Wiesław, wywiad z 24.06.2016).

Tym samym uczestnictwo w kulturze jest elementem konsumpcji czasu wolnego, a także sposobem na oderwanie się od codziennych zobowiązań. Pojęcie kultury w takim ujęciu nie zawęża się do tak zwanej „kultury wysokiej”. Dostęp do wartości kulturalnych jest jednak zapośredniczony przez różnego rodzaju instytucje, a ich konsumpcja odbywa się w przestrzeniach publicznych. W omawianym tu rozumieniu uczestnictwem w kulturze nie jest obcowanie z wartościami kulturalnymi indywidualnie i w zaciszu domowym – nie należy do niego czytanie książek, oglądanie filmów ani słuchanie muzyki w domu itp. Wybór określonych form uczestnictwa warunkowany jest indywidualnymi preferencjami:

[...] pisali o jakimś koncercie jazzowym pod Halą, bodajże ukraińskiego jazzu czy coś takiego, ale mnie to nie interesuje po prostu i, i takie, takie formy wypoczynku nie za bardzo. To trzeba lubić po prostu taki jazz, można pójść, coś tam pobrzękoli, ale generalnie człowiek idzie do jakiejś restauracji, do pubu, sobie usiądzie albo przejdzie po prostu i pójdzie dalej nie? [...] jak koncert jest na przykład na Nowy Rok, jakieś tam gwiazdy przyjeżdżają, to i owszem prawda? To warto posłuchać, bo człowiek zna tą muzykę, ale tak to takie właśnie jazzowe jakieś to nie za bardzo (Małgorzata, wywiad z 20.10.2019).

Uczestnictwo w kulturze związane jest więc z przejściem ze sfery obowiązków do sfery czasu wolnego. Jednak nie następuje ono swobodnie i dowolnie. Aby skorzystać z oferty kulturalnej, należy na to zapracować – wywiązać się ze wszystkich nałożonych zobowiązań:

Muszę kupić bilet, który nie zawsze jest tani, to trzeba zorganizować czas, wygospodarować. Trudno tak wyrwać się też od takiego kieratu (Jacek, wywiad z 20.10.2016).

Jak się chce gdzieś wyjść z małżonką, to trzeba pomyśleć co z dziećmi. Trzeba je wziąć z sobą albo podrzucić je komuś (Jacek, wywiad z 29.03.2016).

Jest to między innymi kwestia wygospodarowania wolnego czasu, zabezpieczenia odpowiednich środków finansowych na pokrycie wydatków związanych z uczestnictwem w kulturze, ale też – w szczególnym przypadku – przejście na emeryturę uważaną za czas wolny od obowiązków zawodowych. Kultura (uczestnictwo w kulturze) jest więc nagrodą za uporządkowanie otaczającej rzeczywistości, umiejętne zarządzanie nią, załatwienie bieżących spraw. Należy podkreślić, iż decydujące znaczenie ma nie tyle obiektywne spełnienie określonych warunków, ile subiektywne przekonanie, że się zasłużyło na nagrodę, którą jest przejście w strefę czasu wolnego.

Równie motywujące do uczestnictwa w kulturze, jak potrzeba oderwania się od obowiązków, jest publiczne zmanifestowanie wejścia w strefę czasu wolnego. Tak komunikowany jest fakt, że zasłużyło się na nagrodę. Poprzez uczestnictwo w kulturze pokazuje się, że podołało się codziennym sprawom i można pozwolić sobie na wolne. Mechanizm tu działający wydaje się podważać dość powszechnie podzielaną tezę, że do uczestnictwa w kulturze nakłania presja społeczna. Odniesiona korzyść nie tyle jest związana z zaprezentowaniem siebie jako „człowieka kulturalnego”, ile jako człowieka sprawnego, radzącego sobie z bieżącymi, życiowymi obciążeniami.

Paradoksalnie, traktowanie kultury jako nagrody może prowadzić do samowylączenia z kultury. O ile bowiem uczestnictwo w kulturze ma zmanifestować uregulowanie bieżących spraw, to jego brak interpretowany jest jako „zapracowanie”: „nie mogę sobie pozwolić na kulturę, gdyż jestem zbyt zapracowany, nie mam na to czasu – w natłoku codziennych obowiązków nie stać mnie na luksus korzystania z oferty kulturalnej”. Nieuczestniczenie dla respondentów postrzegających kulturę jako nagrodę nie jest czymś niestosownym lub niewłaściwym. Dowodzi bowiem nie tyle nieumiejętności w radzeniu sobie z codziennymi sprawami, ile podkreśla bycie zajęтым i obowiązkowym:

[...] miało być czytanie książki przez jakieś tam, jakiegoś tam... autora i ta książka jego była promowana. Tylko ja nie powiem Pani jakie nazwisko, no mnie to akurat nie interesuje i nie mam czasu na coś takiego (Małgorzata, wywiad z 20.10.2016).

Kultura jako katalizator

Trzecie ujawnione w badaniach podejście do kultury wiąże się z jej instrumentalnym traktowaniem. Stanowi ona okazję – mediator lub rodzaj katalizatora – która prowadzi do osiągnięcia celów niezwiązanych bezpośrednio

z doświadczaniem wartości artystycznych ani estetycznych. Uczestnictwo w kulturze zinstytucjonalizowanej, oferowanej w publicznych przestrzeniach jest sposobnością i okolicznością, która sprzyja realizowaniu praktyk służących przede wszystkim inkluzji społecznej. Nie przekreśla to przeżycia estetycznego, niemniej jest ono efektem drugorzędym, towarzyszącym, nawet ubocznym:

Ostatnio właśnie byłam w Nowych Horyzontach, były koncerty, tylko to tak ogólnie chodziliśmy ze znajomymi jako po prostu, żeby być w mieście i tak dokładnie nie wiem, co tam się działo, po prostu tak żeby być, żeby być pośród ludzi (Weronika, wywiad z 20.10.2016).

Znaczy tak naprawdę chciałabym iść na wszystko, ale to kwestia czasu. Nie wybieram czy to będzie ta impreza czy taka, taka. Chcę jakoś spędzić weekend, ciekawie, kulturalnie i wtedy możemy to zaplanować, jeżeli czas nam pozwoli (Izabela, wywiad z 22.06.2016).

Kultura, jak wynika z wypowiedzi respondentów, prowadzić może do dwóch zasadniczych celów. Oba dotyczą różnych aspektów włączenia w zbiorowości społeczne. Pierwszy z nich jest związany z wytwarzaniem i manifestowaniem tożsamości wspólnotowej. W takim ujęciu kultura daje szansę na podzielenie doświadczenia z innymi, a przez to buduje poczucie społecznej przynależności. Uczestnicząc w wydarzeniu kulturalnym człowiek staje się członkiem publiczności, którą łączy podobieństwo gustów i praktyk społecznych. Stwarza to też naturalną płaszczyznę komunikacyjną, na której możliwe jest ich artykułowanie, a przez to aktualizowanie swojej społecznej tożsamości.

Drugi aspekt dotyczy wytwarzania i utrwalania więzi społecznych – przede wszystkim rodzinnych oraz towarzyskich. Oferta kulturalna jest traktowana jako płaszczyzna stwarzająca możliwość spotkania się i wspólnego spędzenia czasu. Tak więc wyjście z domu na imprezę kulturalną stanowi okazję do wchodzenia w interakcje społeczne, dzięki którym aktualizowana jest przynależność do określonych grup pierwotnych:

My na przykład ze znajomymi, i to jest już taki standard, jak jest ten Jarmark Świątojański na święta w grudniu, to zawsze tam jesteśmy przynajmniej raz, raz w grudniu jesteśmy w rynku. Generalnie nie jeździmy do tego rynku, bo nie ma potrzeby, ale zawsze się spotykamy wtedy, umawiamy się w ileś tam par, chodzimy po tych straganach, pijemy to grzane wino i jest fajnie. Choinka, zdjęcia i jest tak o, ale było super, bo tak spędzili fajnie popołudnie nie? I to wtedy tą niedzielę po południu albo sobotę rezerwuję i to się pamięta, i czeka się do następnego roku (Małgorzata, wywiad z 20.10.2016).

Na jazz też nie koniecznie [bym poszedł], aczkolwiek byłbym w stanie się gdzieś tam przejść, gdyby ktoś ze znajomych zapraszał czy coś takiego (Adam, wywiad z 21.10.2016).

Kultura jako rezerwuar

Z wypowiedzi respondentów można wyekstrahować jeszcze jeden sposób postrzegania kultury. Traktowana jest ona jako określony zasób wydarzeń i wartości, które są źródłem różnego rodzaju doświadczeń i podniet intelektualnych, estetycznych, artystycznych itp., ale też wzruszeń lub zabawy:

[...] my tutaj obecni potrafimy z tego, co nam ta kultura w szerokim rozumieniu, daje wybrać wydarzenia, w których my chcemy uczestniczyć, bo nas w jakiś sposób rozwiną, poszerzą nasze horyzonty, miło spędzimy czas, pójdziemy na wernisaż, pójdziemy na koncert jazzowy, pójdziemy obejrzeć wspólnie film, potrafimy refleksją po tym koncercie, wernisażu się podzielić i to jakby napędza, wzbogaca naszą osobowość, wzbogaca naszą duchowość, czyli coś dla ciała, coś dla umysłu (Paweł, wywiad z 14.04.2016).

[...] tak naprawdę te spotkania wokół tej kultury [...] daje nam tą możliwość, żeby później móc rozmawiać między sobą o tym, co się dzieje, to nas właśnie uszlachetnia w taki sposób, że mamy o czym mówić, że coś się w naszym życiu dzieje, że uczymy się czegoś, no to jest niesamowicie ważne (Izabela, wywiad z 14.04.2016).

Tak więc kultura służy duchowemu i poznawczemu rozwojowi, ubogacaniu osobowości, ale też odprężeniu i rozrywce. Przy czym czerpane z kultury przeżycia są uznawane za formy indywidualnie doświadczanych przyjemności.

W prezentowanym tu sposobie podejścia do kultury rozdział na kulturę wysoką i popularną ma znaczenie drugorzędne. Respondenci wyodrębniają różne rodzaje kultury i związane z nimi rodzaje doznań. Dostrzegają zatem złożoność systemu kultury, rozmaite jej obiegi oraz struktury, które ją organizują w odmienne jakości. Niemniej nie stosują kategorii waloryzujących czy wskazujących, że któraś z nich jest lepsza lub gorsza:

[...] można by było różnie dzielić, ale można by było powiedzieć, że jest kultura na przykład popkultura, kultura masowa, ale również jest kultura elitarna, do kultury elitarnej trzeba dorosnąć i niektórzy są tacy, że nigdy do tego nie dorosną. [...] Natomiast jeżeli chodzi o popkulturę, taką masową kulturę, to do tego, że tak powiem można zmobilizować ludzi, którzy w czymś, co jest wcześniej nagłośnione, uczestniczą, co nie znaczy, że to musi być super dobre, ale na przykład koncert Ennio Morricone, przynajmniej z mojego punktu widzenia, czy wolnej Grupy Bukowina, to są wydarzenia bardziej ciekawe niżeli, tu bym musiał parę przykładów dać [...] (Krzysztof, wywiad z 14.04.2016).

[...] ja myślę też, że chyba nie można oceniać, która kultura jest lepsza, która gorsza. Absolutnie nie można dlatego, że każdy człowiek jest inny (Paweł, wywiad z 14.04.2016).

Podobnie się odnoszą zarówno do rozwijającej osobowości sztuki, jak i do przedsięwzięć służących zabawie i rozrywce. Do zasobnika kultury można sięgać po odmienne formy kulturalne, w zależności od oczekiwanych doznań.

Podsumowanie

W przyjętym przez nas podejściu rozumienie kultury traktowane jest jako element poznawczego komponentu postawy. W ten sposób zakłada się jego związek z zachowaniami wyrażającymi się w sposobach uczestnictwa w kulturze (jako komponencie behawioralnym) oraz stosunku emocjonalnym wobec niej. Tym samym rozumienie kultury pozostaje w relacji zarówno z wartościowaniami kultury, jak i jej konsumpcją. Rozumienie kultury jest więc w takim samym stopniu czynnikiem determinującym uczestnictwo w kulturze, w jakim sposoby korzystania z kultury określają jej postrzeganie. W konsekwencji, na co wskazują uzyskane z badań wyniki, rozumienie kultury jako np. nagrody może, w zależności od szerszego kontekstu, zarówno włączać, jak i wyłączać z realizowanych w sferze publicznej praktyk kulturalnych. Jak się wydaje, określony sposób rozumienia kultury nie jest stałą, niezmienną właściwością charakteryzującą jednostki. W zależności od bieżącego kontekstu – aktualnego miejsca w polu produkcji kulturowej – te same osoby mogą posługiwać się różnymi definicjami kultury. Możliwe jest na przykład, że w inny sposób dana osoba będzie postrzegać i rozumieć kulturę mówiąc o teatrze, inaczej zaś uczestnicząc w koncercie w pubie. Pełniejsze opisanie tego fenomenu wymaga jednak przeprowadzenia osobnych, pogłębionych badań.

W niniejszym opracowaniu postawiono tezę, że efektywna polityka kształtowania postaw wobec kultury nie może ograniczać się tylko do bezpośredniego stymulowania partycypacji w wydarzeniach kulturalnych, ale także powinna uwzględniać ich komponent poznawczy, obejmujący sensy i znaczenia nadawane pojęciu „kultura”.

Zaprezentowane powyżej sposoby rozumienia kultury i związane z nimi postawy wobec niej, jak już wcześniej zaznaczono, nie wyczerpują charakterystyki badanego zjawiska. Jednakże ujawnione zróżnicowania pozwalają określić, w jaki sposób, albo też – jakimi kryteriami – posługują się respondenci tworząc dyskurs, w którego centrum pozostaje kultura.

Przybliżone poprzez analizy materiału empirycznego sposoby rozumienia kultury lokują się w odmiennych miejscach wyobrażonej przestrzeni znaczeń, opisanej trzema zasadniczymi wymiarami. Można je ująć na osiach, których bieguny wyznaczają następujące dychotomie:

- 1) dostępność *versus* elitarność;
- 2) codzienność *versus* odświętność;
- 3) instrumentalność *versus* autoteliczność.

Odwzorowaniem pierwszej osi jest dystynkcja między kulturą popularną a noszącą miano wysokiej. Wpisuje się w nią przekonanie o niezbędności szczególnych kompetencji, które są potrzebne do efektywnego i pełnego przyswajania wartości symbolicznych oraz oceny gustów. Druga oś dotyczy praktyk

związanych z konsumpcją wartości symbolicznych, a główne elementy opisu kultury bazują na rozróżnieniu: na ile są one doświadczeniem powszechnym, wpisanym w rytm życia codziennego, na ile zaś czymś szczególnym i wyjątkowym. Trzecia wskazana oś dotyczy celów i sposobów wykorzystywania wartości symbolicznych, w tym ich potencjału w procesach powstawania, odtwarzania i podtrzymywania sieci relacji społecznych oraz rezultatów tych procesów (jak np. identyfikacje jednostkowe, tożsamości zbiorowe, poczucie przynależności i solidarność grupowa itp.).

Wskazane osie są rozpięte między dwoma polami, które organizują sposoby myślenia o kulturze. Z jednej strony jest to sfera wartości i powinności nabytych w procesie socjalizacji i konkretyzujących się w postawach. Z drugiej – są to strukturalne uwarunkowania określające możliwości i bariery, organizujące funkcjonowanie jednostek w społeczeństwie. Uczestnictwo w kulturze można w takiej perspektywie traktować jako sposoby łagodzenia napięć między tymi dwiema sferami. Determinantą określającą poziom oraz formy uczestnictwa w kulturze jest zakres, w jakim się one pokrywają. Tak więc choć to sposób rozumienia kultury stanowi rdzeń, z którego wyrastają zachowania/praktyki w obszarze uczestnictwa w kulturze, to jednak nie jest ono jedynym asumptem. W zależności od określonych, zindywidualizowanych kontekstów i sytuacji konkretne praktyki uczestnictwa mogą przybierać różną formę. Przyjmując założenie, że uczestnictwo w kulturze jest wyrazem indywidualnej strategii akumulacji kapitału kulturowego, należy zauważyć, że skuteczna polityka zwiększenia partycypacji w kulturze powinna być zorientowana nie tyle na inkluzję poprzez zwiększanie oferty kulturalnej i tworzenie systemów zachęt, ile na zarządzanie stylami życia (Daly, Silver 2008). Uczestnictwo w kulturze jest problemem społecznym nowego typu, którego rozwiązanie w niewielkim stopniu zależy od rozpoznania potrzeb i względnie prostej interwencji instytucjonalnej. Zarządzanie nim wymaga więc innego rodzaju podejścia, zorientowanego na podmiotowe zaangażowania i wykorzystującego zasoby instytucjonalne oraz społeczne na poziomie zbiorowości. W takim podejściu paradygmat „potrzeby i dostępność” należałoby zastąpić paradygmatem „możliwości i działania”. Charakterystyczna dla konwencjonalnej polityki społecznej „interwencja” powinna zostać zastąpiona „aktywizacją” (Kłopot, Błaszczuk, Pluta 2010). W przypadku zwiększenia partycypacji kulturalnej mieszkańców miasta efektywna aktywizacja powinna nie tylko budować ofertę, ale także uwzględniać aspekt polityki ukierunkowanej na kształtowanie i upowszechnianie takich sposobów rozumienia kultury, które sprzyjać będą społecznej aktywności na tym polu.

Bibliografia

- Andrews, Sean, Janice Peck, Gilbert Rodman, (杨帆) Fan Yang. 2017. Media:Culture:Policy, or What we talk about when we talk about (cultural) policy. *Communication+ 1*, 6, 1: 1. DOI: 10.7275/R5HQ3X33.
- Anheier, Helmut K., Olga Kononykhina, Jessica Leong Cohen, Matthias Haber, Malte Berneaud-Kötz, Sonja Kaufmann, Luis Mejia. 2017. Cultural Participation and Inclusive Societies. A thematic report based on the Indicator Framework on Culture and Democracy. Council of Europe. <https://rm.coe.int/cultural-participation-and-inclusive-societies-a-thematic-report-based/1680711283>. Dostęp 29.05.2020.
- Aschaffenburg, Karen, Ineke Maas. 1997. Cultural and Educational Careers: The Dynamics of Social Reproduction. *American Sociological Review*, 62, 4: 573. DOI: 10.2307/2657427.
- Bachórz, Agata, Karolina Ciechorska-Kulesza, Sławomir Czarnecki, Martyna Grabowska, Jakub Knera, Lesław Michałowski, Krzysztof Stachura, Stanisław Szultka, Cezary Obracht-Prondzyński, Piotr Zbieranek. 2014. *Punkty styczniowe: między kulturą a praktyką (nie)uczestnictwa*. Gdańsk: Instytut Kultury Miejskiej, Uniwersytet Gdański.
- Bachórz, Agata, Krzysztof Stachura. 2015. *W poszukiwaniu punktów styczniowych. Rekonstrukcja dyskursu o problemach (nie)uczestnictwa w kulturze*. Gdańsk: Instytut Kultury Miejskiej.
- Bennett, Tony, Elizabeth Silva. 2006. Cultural Capital and Inequality – Policy Issues and Contexts. *Cultural Trends*, 15, 2-3: 87–106. DOI: 10.1080/09548960600712777.
- Belfiore, Eleonora. 2016. Cultural policy research in the real world: curating “impact”, facilitating “enlightenment”. *Cultural Trends*, 25, 3: 205–16. DOI: 10.1080/09548963.2016.1204050.
- Bianchini, Franco. 1993. *Remaking European cities: the role of cultural policies*, Manchester – New York: Manchester University Press, 1–20.
- Błaszczak, Mateusz. 2017. Wizerunek, duma, polityka – tożsamość lokalna a Europejska Stolica Kultury. *Kultura Współczesna*, 98, 5: 57–72. DOI: 10.26112/kw.2017.98.05.
- Błaszczak, Mateusz, Ewa Banaszak, Katarzyna Kajdanek, Jacek Pluta. 2017. Archipelagi kultury. Europejska Stolica Kultury Wrocław 2016 w doświadczeniu społecznym. Raport z badań jakościowych. In: F. Bianchini, M. Parkinson, eds. *Cultural policy and urban regeneration: The West*. Wrocław: Instytut Socjologii Uniwersytetu Wrocławskiego. <https://www.repozytorium.uni.wroc.pl/dlibra/publication/94513/edition/89120>. Dostęp 29.05.2020.
- Bourdieu, Pierre. 2005. *Dystynkcja: Społeczna krytyka władzy sądzona*. Przekład Piotr Biłos. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Bourdieu, Pierre. 2001. *Reguły sztuki. Geneza i struktura pola literackiego*. Przekład Andrzej Zawadzki. Kraków: Universitas.
- Bucci, Alberto, Giovanna Segre. 2011. Culture and human capital in a two-sector endogenous growth model. *Research in Economics*, 65, 4: 279–93. DOI: 10.1016/j.rie.2010.11.006.
- Bygren, Lars Olov, Gösta Weissglas, Britt-Maj Wikström, Boinkum Benson Konlaan, Andrej Grjibovski, Ann-Brith Karlsson, Sven-Olof Andersson, Michael Sjöström. 2009. Cultural Participation and Health: A Randomized Controlled Trial Among Medical Care Staff. *Psychosomatic Medicine* 71, 4: 469–73. DOI: 10.1097/PSY.0b013e31819e47d4.

- Chmielewski, Adam, Roland Zarzycki. 2010. Przestrzenie dla piękna. Aplikacja Wrocławia o tytuł Europejskiej Stolicy Kultury. Wrocław. https://www.wroclaw.pl/files/ESK/aplikacja_na_nowo_pl.pdf. Dostęp 29.05.2020.
- Clark, Terry Nichols. 2004. *The city as an entertainment machine*. T. 9. Amsterdam – Boston: Elsevier/JAI.
- Coulangeon, Philippe. 2015. The sociology of cultural participation in France thirty years after Distinction. In: L. Hanquinet, M. Savage, eds. *Routledge International Handbook of the Sociology of Art and Culture*, 26–37. London–New York: Routledge.
- Cultural Access and Participation. 2019. Compendium of Cultural Policies & Trends in Europe, XXth edition. 2019.
- Daly, Mary, Hilary Silver. 2008. Social exclusion and social capital: A comparison and critique. *Theory and Society*, 37, 6: 537–66. DOI: 10.1007/s11186-008-9062-4.
- DiMaggio, Paul. 1982. Cultural Capital and School Success: The Impact of Status Culture Participation on the Grades of U.S. High School Students. *American Sociological Review*, 47, 2: 189–201. DOI: 10.2307/2094962.
- Drozdowski, Rafał, Barbara Fatyga, Mirosław Filiciak, Marek Krajewski, Tomasz Szlen-dak. 2014. *Praktyki kulturalne Polaków*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Eijck, K. van, Wim Knulst. 2005. No More Need for Snobbism: Highbrow Cultural Participation in a Taste Democracy. *European Sociological Review*, 21, 5: 513–28. DOI: 10.1093/esr/jci038.
- Falk, Martin, Tally Katz-Gerro. 2016. Cultural participation in Europe: Can we identify common determinants? *Journal of Cultural Economics*, 40, 2: 127–62. DOI: 10.1007/s10824-015-9242-9.
- Florida, Richard. 2005. *Cities and the Creative Class*. London: Routledge. DOI: 10.4324/9780 203997673.
- Galloway, Susan. 2007. Cultural Participation and Individual Quality of Life: A Review of Research Findings. *Applied Research in Quality of Life*, 1, 3–4: 323–42. DOI: 10.1007/s11482-007-9024-4.
- Halloran, Michael J., Emiko S. Kashima. 2006. Culture, Social Identity and the Individual. In: T. Postmes, J. Jetten, eds. *Individuality and the Group: Advances in Social Identity*, 137–54. London: Sage.
- Hausner, Jerzy, Anna Karwińska, Jacek Purchla, red. 2013. *Kultura a rozwój*. Warszawa: Narodowe Centrum Kultury.
- Inglehart, Ronald. 1990. *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Kajdanek, Katarzyna. 2018. Deindywiduacja jako pragnienie miejskiej tożsamości. O znaczeniu uczestnictwa w wielkich miejskich wydarzeniach kulturalnych na przykładzie ceremonii otwarcia Europejskiej Stolicy Kultury (ESK Wrocław 2016). *Miscellanea Anthropologica et Sociologica*, 19, 1: 163–177. DOI: 10.26881/MAES.2018.1.11.
- Kawashima, Nobuko. 2006. Audience Development and Social Inclusion in Britain. *International Journal of Cultural Policy*, 12, 1: 55–72. DOI: 10.1080/10286630600613309.
- Kim, Seoyong, Hyesun Kim. 2009. Does Cultural Capital Matter?: Cultural Divide and Quality of Life. *Social Indicators Research*, 93, 2: 295–313. DOI: 10.1007/s11205-008-9318-4.
- Kłopot, Stanisław Witold, Mateusz Błaszczak, Jacek Pluta. 2010. *Stare i nowe problemy społeczne wielkiego miasta: socjologiczne studium konsumpcji na przykładzie Wrocławia*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

- Kłoskowska, Antonina. 1972. *Spoleczne ramy kultury. Monografia socjologiczna*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kłoskowska, Antonina. 2007. *Socjologia kultury*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Landry, Charles. 2012. *The Origins & Futures of the Creative City*. Bournes Green near Stroud: Comedia.
- Long, Jonathan, Mel Welch, Peter Bramham, Kevin Hylton, Jim Butterfield, Eddy Lloyd. 2002. *Count Me In: The dimensions of social inclusion through culture and sport*. In: *The Dimensions of Social Inclusion through Culture, Media & Sport*. Leeds: Department for Culture, Media & Sport. <https://static.a-n.co.uk/wp-content/uploads/2013/11/4175550.pdf>. Dostęp 29.05.2020.
- Majer, Andrzej. 2014. *Odrodzenie miast*. Warszawa–Łódź : Wydawnictwo Naukowe Scholar. Uniwersytet Łódzki.
- Marody, Mirosława. 1976. *Sens teoretyczny a sens empiryczny pojęcia postawy. Analiza metodologiczna doboru wskaźników w badaniach nad postawami*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Oczak, Dorota, Jarosław Fret. 2014. Dziewięć pytań do szefa kuratorów ESK 2016. *e-teatr.pl – wortal teatru polskiego*, maj 2014. <http://www.e-teatr.pl/pl/artykuly/183790,druk.html>. Dostęp 29.05.2020.
- Omar, Lizardo. 2008. The Question of Culture Consumption and Stratification Revisited. *Sociologica, Italian Journal of Sociology on Line*, 2. DOI: 10.2383/27709.
- Pakulski, Jan. 1997. Cultural citizenship. *Citizenship Studies*, 1, 1: 73–86. DOI: 10.1080/13621029708420648.
- Pelinescu, Elena. 2015. The Impact of Human Capital on Economic Growth. *Procedia Economics and Finance*, 22: 184–90. DOI: 10.1016/S2212-5671(15)00258-0.
- Pluta, Jacek. 2018. Uwagi o reprodukcji wspólnoty. Kwestia integracji społecznej mieszkańców miasta poprzez uczestnictwo w kulturze. *Miscellanea Anthropologica et Sociologica*, 19, 1: 287–307. DOI: 10.26881/MAES.2018.1.18.
- Rössel, Jörg, Patrick Schenk, Sebastian Weingartner. 2017. Cultural Consumption. In: R.A. Scott, S.M. Kosslyn, eds. *Emerging Trends in the Social and Behavioral Sciences*. John Wiley & Sons, 1–14.
- Sacco, Pier Luigi, Giovanna Segre. 2009. Creativity, Cultural Investment and Local Development: A New Theoretical Framework for Endogenous Growth. In: U. Fratersi, L. Senn, eds. *Growth and Innovation of Competitive Regions*. Berlin – Heidelberg: Springer, 281–94.
- Savage, Mike. 2016. The fall and rise of class analysis in British sociology, 1950–2016. *Tempo Social*, 28, 2: 57–72.
- Scott, Allen John. 2014. Beyond the Creative City: Cognitive–Cultural Capitalism and the New Urbanism. *Regional Studies*, 48, 4: 565–78. DOI: 10.1080/00343404.2014.891010.
- Sanetra-Szeliga, Joanna. 2017a. Kultura jako element składowy jakości życia w mieście. *Kultura i Rozwój*, 1, 2: 45–59.
- Sanetra-Szeliga, Joanna. 2017b. Kultura – zasób strategiczny? *Kultura i Rozwój*, 4, 5: 81–93.
- Silver, Daniel, Terry Nichols Clark. 2015. The Power of Scenes: Quantities of amenities and qualities of places. *Cultural Studies*, 29, 3: 425–49. DOI: 10.1080/09502386.2014.937946.
- Stevenson, David, Gitte Balling, Nanna Kann-Rasmussen. 2017. Cultural participation in Europe: shared problem or shared problematisation? *International Journal of Cultural Policy*, 23, 1: 89–106. DOI: 10.1080/10286632.2015.1043290.

- Storper, Michael, Michael Manville. 2006. Behaviour, Preferences and Cities: Urban Theory and Urban Resurgence. *Urban Studies*, 43, 8: 1247–74. DOI: 10.1080/00420980600775642.
- Sum, Ngai-Ling, Bob Jessop. 2013. *Towards a Cultural Political Economy: Putting Culture in its Place*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Szlendak, Tomasz. 2010. Aktywność kulturalna. W: E. Sekuła i in., red. *Kultura miejska w Polsce z perspektywy interdyscyplinarnych badań jakościowych*. Warszawa: Narodowe Centrum Kultury, 112–143.
- Teixeira, Aurora A.C., Anabela S.S. Queirós. 2016. Economic growth, human capital and structural change: A dynamic panel data analysis. *Research Policy*, 45, 8: 1636–48. DOI: 10.1016/J.RESPOL.2016.04.006.
- Upright, Craig Barton. 2004. Social capital and cultural participation: spousal influences on attendance at arts events. *Poetics*, 32, 2: 129–43. DOI: 10.1016/J.POETIC.2004.02.002.
- Vestheim, Geir. 2018. *Cultural Policy and Democracy*. London–New York: Routledge.
- Wainryb, Cecylia. 2006. Moral Development in Culture: Diversity, Tolerance, and Justice. In: M. Killen, J. G. Smetana, eds. *Handbook of Moral Development*. 229–58. Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 229–58.
- Znaniński, Florian, Janusz Ziółkowski. 1984. *Czym jest dla ciebie miasto Poznań?: dwa konkursy 1928–1964*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Zukin, Sharon. 1998. Urban Lifestyles: Diversity and Standardisation in Spaces of Consumption. *Urban Studies*, 35, 5–6: 825–39. DOI: 10.1080/0042098984574.